

Az illiberalizmus élve boncolása – gondolatok Magyar Bálint és Madlovics Bálint kötete kapcsán

Magyar Bálint–Madlovics Bálint: A posztkommunista rendszerek anatómiája. Egy fogalmi keret. Noran Libro, Budapest, 2021, 906 o.

A nagy francia forradalmat követő évtizedekben – különösen a polgárkirály, Lajos Fülöp idején – gyökeresedett meg az a francia mondás, amely szerint „minél inkább változik, annál inkább ugyanaz”. A francia társadalomban kő kövön nem maradt, királyok, néptribunok és császárok kerültek az élre, majd tűntek el a süllyesztőben. Átalakult a jogrend, a gazdaság, a berendezkedés minden eleme – de a francia társadalom a mai napig is hierarchikus, a rétegek elkülönülnek, a világlátásokban több a különbség, mint az összekötő erő.

Valami hasonló ment végbe a mi világunkban is. Hol vannak ma már a 35 évvel ezelőtti szereplők és szerepek? De hol van az a demokratikus kapitalizmus, amelynek célja összekötötte az egykor a diktatúrával szemben álló erőket? Hova is jutottunk? Anélkül, hogy a politikatudomány vagy a szociológia területére tévednénk, nehéz lenne nem látni azt a kíméletlen terminológiai küzdelmet, amelynek révén a különféle hatalmi tényezők és szellemi irányzatok részint leírni, részint befolyásolni szándékoznak a körülöttünk lévő és jórészt spontán módon alakuló valóságot.

Rég ismert – bár a modern közgazdaságtan nem eszerint jár el –, hogy korántsem mindegy, mit milyen szóval illetünk. A terminológia minden tudományszak kincsesbányája, hiszen rögzíti s egyben irányítja is azt, amit erről s amarról gondolnunk érdemes vagy célszerű. E fogalmi keretekben a tapasztalat és a hasznosság szempontjai ötvöződnek, és a tudományszak hagyománya hitelesíti az egyes közelítésmódokat. Részben ezért még a kísérleti tudományokban sem szükséges mindig mindent nulláról indítani és újra felfedezni (bár ahol a tudományszak önreflexiója gyenge, még Nobel-díjat is adhatnak másutt régóta ismert és használt megoldásokért, felismerésekért).

Magyar Bálint és Madlovics Bálint számos empirikus elemzés, országtanulmány, kollektív munka után vállalkozott arra, hogy az összehasonlító gazdaságtan és az összehasonlító szociológia határmezsgyéjén haladva új szintézist hozzon létre. Az új teória ihletője – mint jó esetben mindig – a tapasztalat, ami sehogy sem illik a korábbi gondolati sémákba. Azt látjuk, hogy az elméleteket és az intézményeket tudatosan mellőző kínai gyakorlat eredményes, holott a gazdaságelméletben is sikermérce a koherencia. Kísérlet és tévedés révén haladnak előre, el-eltévednek, de kétségtelen, hogy a világ szegénységének csökkenésében meghatározó a kínai és az indiai

teljesítmény (*Johnson–Papageorgiou* [2020]). E két ország fejlődésében jórészt csak az a közös, hogy nagyon is államelvű, a washingtoni konszenzussal szembenő gyakorlatot folytattak, különösen az elmúlt évtizedben.

De nem csak Ázsia jelent kihívást az összehasonlító gazdasági rendszerek elmélete számára. Nem kevésbé meghökkentő az, ahogy – legtöbbünk várakozására rácaffolva – Közép-Európa országai sem jutottak el a szociális piacgazdaság kikötőjébe. Még hozzá annak ellenére sem, hogy részeivé váltak az Európai Uniónak, és gazdaságpolitikájukat, valamint intézményeiket is jelentős részben az elmélyülő integráció követelményei szerint kellett alakítaniuk.

Mint annyiszor, az elmélet számára az igazi kihívást a szabálytól való eltérés esetei jelentették. Már a két világgazdasági válságot megelőzően is, de részben a kárenyhítés keretében – vagy legalábbis arra hivatkozva – a közép-európai országokban tartóssá vált az illiberális fordulat. Nem csak egyes részletek tekintetében és nem csak átmenetileg. A hosszú időn át a reformpolitika élharcosának számító Lengyelország és Magyarország sajátos megoldásokat vetett be, amelyeknek többnyire nem volt ugyan elméleti megalapozása, de a gazdaságirányítás tartós elemeivé váltak. Ilyen a kiválasztott piaci szereplők „helyzetbe hozása”, a szabályozás testreszabása, az európai versenypolitika – köztük a támogatási gyakorlat – szempontjainak a mellőzése, a nagy állami beruházások át nem látható, központosított rendben való eldöntése. Az állam vezérelte megoldások kivételből szabállyá lettek.

A nemzetközi irodalomban érthetően élénk vitát váltott ki az, hogy mit is kell gondolnunk az elmélet által előre nem jelzett, de a gyakorlatban mégis kijegecesedett megoldások érdeméről. A teljesség igénye nélkül említünk néhány nagy hatású felvetést. Nem meglepő módon Kornai János fogalmazta meg először átfogó elméleti igénnyel azt, hogy a rögtönzések sorozata minőségi változást hozott, a politológiából kölcsönzött fogalommal élve, hibrid rendszer jött létre (*Kornai* [2016]). Ez ellentmondott annak a korábbi vélelemnek, amely szerint a parlamenti demokrácia és a piacgazdaság ikertestvérek, és csak idő kérdése, hogy mikor jön létre egy koherens rendszer – vagy így, vagy úgy.

Egy másik nagy hatású közelítés Szelényi Iván és Mihályi Péter elmélete (*Szelényi–Mihályi* [2020]). Ez a – Thomas Piketty által ihletett – értelmezés végső fokon azt állítja, hogy nemcsak Oroszországban és más, nyersanyagokban gazdag országokban, hanem az egész posztkommunista világban járadékos kapitalizmus jött létre, ahol a meggazdagodás fő útja nem a verseny, hanem éppen annak a korlátozása. Az egyes modellek csak abban térnek el, hogy milyen eszközökkel érik el a járadékos pozíciók védelmét a betolakodók ellenében.

Egy harmadik, nem kevésbé befolyásos közelítés szerint a mai közép-európai gazdasági rendszereket kevés a „kapitalizmus változatainak” (*Varieties of Capitalism, VoC*) keretében vizsgálni, azt a függőségi elméletek (*Dependency Theory*) közelítéseivel is ki kell egészíteni (*Rapacki és szerzőtársai* [2020]). Ebben az egy fokkal földközelebbi felfogásban az egyes országokon belül akár többféle alrendszer is megfigyelhető a transznacionalizálódás mértékének és formáinak függvényében.

Ez a teljesnek nem mondható áttekintés már egyértelműen jelzi, hogy Magyar Bálint és Madlovics Bálint nagy ívű áttekintése közvetlenül és szervesen kötődik

a nemzetközi szakirodalom fő áramához. Ha általában azt gondoljuk, hogy Kornai János összegzése a mögöttünk hagyott történelmi szakasz definitív lezárásaként értelmezhető (Kornai [1993]), akkor világos, hogy a szerzőpáros szerint három évtized múltán eljött az új szintézis ideje. Annak fő oka és tényezője pedig az állam és a gazdaság újfajta összefonódása, amire a hagyományos piacgazdaság–parancsgazdaság kettősség nem alkalmas leírás. És ha pusztán a magyarországi gyakorlatra gondolunk, akkor is nehéz lenne elvitatni, hogy a formális és az informális intézményeknek korábban nem ismeretes összefonódása jött létre. Ezt mutatja be a túlélő struktúrákról szóló *első fejezet*, amelynek talán az a legeredetibb meglátása, hogy a demokratizálódás – a várakozásokra rációfalva – nem hozta létre térségünkben a plurális rendszereket jellemző elkülönülést, mindenekelőtt a gazdaság és a politika, a hatalmi rend között.

A *második fejezet* taglalja azt az államformát, amely nem a közérdek vagy a közjó, hanem az elit érdekében működik. Elkülönül az alkotmányos jogállam és a maffiaállam, ez utóbbinak sajátos vonásai és működési módja jön létre, beleértve az erőszak kiterjedt és a jog által nem hatékonyan korlátozott felhasználását a rész-célok elérése érdekében. Már ennél a résznél érdemes kiemelni: a szerzők az elméleti általánosításra, a fogalomalkotás pontosítására összpontosítanak, hiszen a konkrét esetek, az országhoz és az ágazathoz kötődő narratívák más kötetekben találhatóak meg (Magyar [2019]).

A szerzők az ideáltípus megalkotásakor a szokásos kételemű helyett háromelemű leírást alkalmaznak. A *harmadik fejezet* részletesen bemutatja, hogy a patrónusok és kliensek, a gazdaság vezetői és végrehajtói, a nem kormányzati szervezetek miként épülnek egymásra. E rész fő felismerése a választott politikai család fogalma, amely az olasz és orosz maffiához hasonlóan, de mégis sajátosan másképp rendezzi egybe a viszonyokat mind horizontális, mind vertikális szinten.

A *negyedik fejezet* tárgya a politika, ahol a liberális demokrácia és a tekintélyelvű rendszer mellett a patronális – vagyis informális függőségeken alapuló – rendszer is működőképes lehet, ami főleg a posztszovjet térségben figyelhető meg. A fejezet számos érdekes meglátása közül kiemelhető az a gondolatmenet, amelyben a szerzők azt járják körül, hogy miképpen lehet megfordítani a tekintélyelvű és a függőségi rendszer irányába tartó elmozdulást. Ebben a részben külön üdítőleg hat, ahogy elkerülük a társadalomtudományban sajnos ismét teret nyerő, mindent egyetlen magyarzó tényezőre visszavezető, determinisztikus értelmezést, legyen szó a nyersanyagfüggőségről vagy a vezér személyiségéről, annak szabályos vagy épp excentrikus voltáról.

Az *ötödik fejezet* tárgya a gazdaság. Szó esik itt a sajátos vonások soráról, az intézményesült korrupcióról, a maffiaszerű képződményekről, mint amilyen például a kínai *guanxi*.¹ A szerzők megvizsgálják, hogyan adta át a helyét a magánosítás, amelynek csak a módszere volt kérdéses, a tulajdoni viszonyok politikai szempontú átszabásának makroszinten. E fejezet fontos meglátása, hogy az összehasonlító rend-

¹ Szó szerint az egy faluból származók, magyarán földiek kapcsolata, valójában a szerződések – akár fegyveres erővel történő – magánkikényszerítésének eszköze, az egyik legsajátosabb informális intézmény Kínában.

szerek kutatásában eddig használt versenypiac és adminisztratív piac mellett a kapcsolati piac is egyre fontosabb, és a való világban működő rendszereket e három piactípus eltérő elegye teszi sajátossá és a többiektől eltérővé. A fejezet részletesen bemutatja, hogyan alakul rendszerre a politikai kapitalizmus, a piacot maga alá rendelő és kiszipolyozó hatalmi berendezkedés.

A *hatodik fejezet* mutatja be a függőségeken alapuló társadalmat, kapcsolódva Douglass North és szerzőtársainak nagy ívű történelemértelmezéséhez (*North és szerzőtársai* [2009]). A szerzők itt tárgyalnak olyan, a tisztán közgazdasági leírásokból rendszerint hiányzó rendszerképző elemeket, mint a klientelizmus vagy a tömegideológia és mozgósítás, amelyek a szocialista és a nemzetiszocialista rendszerekből sem hiányoztak. A fejezet fontos meglátása, hogy a populizmus az uralkodó réteg kollektív egoizmusának pótolhatatlan eszköze, vagyis nem pusztán stílárius kérdés vagy ízlésficam, esetleg a vezető uralmi technikája, ahogy a politológiai irodalom jelentős része láttatja.

A *hetedik fejezet* összesen tizenegy rendszertípust mutat be, amelyekhez még országspecifikus vonások is társulnak. Ezzel a szerzők belefutnak a komparatív elemzés egyik csapdájába, amikor végeredményben minden eset modellként önálló életre kel. Mivel a szerzők nem az intézményi nacionalizmust képviselik, mint eme irányzatból hagyományosan oly sokan, vélhetően az elmélet konkretizálásának igénye hozott létre a megszokottól eltérő egyensúlyt. E rész tárgyalja a posztkommunista összefüggésben különösen fontos globális beágyazottság és globális aspirációk szerepét, ami például az orosz és a kínai modell jelentősen eltérő sajátosságait magyarázza – legalább részben.

A következtetéseiket tartalmazó *nyolcadik fejezetben* a szerzők kísérletet tesznek elemzési keretük globális kiterjesztésére a japán, a hindu, a latin-amerikai és a fekete-afrikai civilizációk összefüggésében. Ezt a munkát nyilván nem végezhetik el egyetlen kötetben, de az elemzési lehetőség felvillantása érdekes és hasznos.

E töredékes, mozaikszerű ismertetés is igazolhatja: Magyar Bálint és Madlovics Bálint monográfiája egyetlen komoly könyvtárból sem hiányozhat. Némely vitatható megállapítás mellett sem kétséges, hogy az elmúlt évtized talán legizgalmasabb társadalomtudományi összegzését tartjuk kezünkben. Az összehasonlító rendszerelmzésnek mind a gazdasági, mind a szociológiai, mind a politikatudományi ága hasznos áttekintéssel és nem utolsósorban új elemzési eszközökkel gazdagodott. Egyértelműen igazolást nyert az a – kötet elején és végén kifejtett – tézis, hogy korunk új jelenségeinek értelmezéséhez nem elégséges a korábbi idők tapasztalatát axiomatikusan leíró és rendszerező eszköztár, sem a neoklasszikus, sem az intézményi közelítés szokásos kategória- és eszközrendszere. Az új jelenségek új fogalmi közelítést és új elemzési módszereket igényelnek.

A terjedelmes kötet felhasználóbarát módon jelent meg. Egyrészt – a New Palgrave-hez hasonlóan – folyamatosan frissülő *online* kiadásban is elérhető, mégpedig a www.postcommunistregimes.com honlapon. Másfelől a tantermi hasznosítást megalapozza egy – a szemeszterhez illeszkedő – tizenegy fejezetből álló *power point* előadássor. Végül, de nem utolsósorban a kötet végén hasznos és alapos angol–magyar szószedet található, amely az előző bekezdésben kiemelt sajátos és új fogalmakat

magyarázza. Igaz, nem tudjuk meg, hogy végső fokon minek is nevezik a szerzők a sem nem államelvű, sem nem piaci rendszert.

A kötet sok tekintetben Kornai János korábban már idézett nagy összegzésének ihletésére, mintegy annak tükörképeként jött létre. Ez egyfelől magyarázza a sokszor aprólékosnak tűnő fogalmi alapoást és rendszerezést. Ugyanakkor nem kétséges: Kornai egy egyértelműen lezárt történelmi korszakot elemzett 1992–1993-ban, míg szerzőink nyílt végű folyamatokat tárgyalnak. Ez elvileg és gyakorlatilag is határt szab az előrejelző erőnek is, és sajnos az elméleti általánosíthatóságnak is. A tárgynál maradvá: Kína és Oroszország tekintetében egy vagy két évtizeddel ezelőtt egész másfajta szakmai konszenzus élt, mint manapság. Vonatkozik ez a helyzetre és a rendszer által nyújtott lehetőségekre egyaránt.

Mindebből következően örömmel üdvözölhetjük ezt a páratlanul alapos rendszerző áttekintést az összehasonlító gazdasági rendszerelmélet oldaláról. A kötet bizonyítja a többek által többször már eltemetett közelítés életerejét, összhangban azzal, hogy „kinek halálhírét keltik, százhusz évig él”.

Másfelől kimondott érdeklődéssel várjuk a társadalomtudományi vitákat, amelyeket e kötet felvetései elindíthatnak. Egyfelől – mint vázlatosan jeleztük, a teljesség igénye nélkül – szépszámú versengő megközelítés él a hazai és a nemzetközi tudományban.² Másfelől az empíria a tudományok minden területén a teória megtermékenyítője és egyben mércéje is. Csak a rend kedvéért említve: a lengyel és a cseh út vélhetően nem tér el a modellképzés szintjén. És kérdés lehet ekkor, hogy miben hasonlít és miben különbözik minőségileg ettől a gyakorlatban két évtizede működő német vegyes gazdaság – nem az erhardi modell. Közös és eltérő vonásainak vizsgálata elméletileg is gyümölcsöző lehet, különösen, ha az „európai kényszerzubbony” hatásairól sem feledkezünk meg.

Hivatkozások

- JOHNSON, P.–PAPAGEORGIOU, A. [2020]: What remains of cross-country convergence? *Journal of Economic Literature*, Vol. 58. No. 1. 129–175. o. <https://doi.org/10.1257/jel.20181207>.
- KORNAI JÁNOS [1993]: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2016]: Még egyszer a „rendszerparadigmáról”. *Tisztázás és kiegészítések a posztzocialista régió tapasztalatainak fényében*. *Közgazdasági Szemle*, 63. évf. 10. sz. 1074–1119. o. <https://doi.org/10.18414/ksz.2016.10.1074>.
- MAGYAR BÁLINT (szerk.) [2019]: *Stubborn Structures: Reconceptualizing Postcommunist Regimes*. CEU Press, Budapest–New York.
- NORTH, D.–WALLIS, J. J.–WEINGAST, B. R. [2009]: *Violence and Social Order*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, <https://doi.org/10.1086/ahr.117.2.484>.

² Például a magyar politikai rendszer megítéléséről, mibenlétéről és kilátásairól könyvtárnyi irodalom jelent meg, nemcsak itthon, hanem nagy nemzetközi kiadónál is, amelyeket az összehasonlító közelítés határait betartva, ebben az írásban nem tárgyalhatunk, pedig fontos meglátásokat tartalmaznak.

RAPACKI, R.–GARDAWSKI, J.–CZERNIAK, A.–HORBACZEWSKA, B.–KARBOWSKI, A.–MASZCZYK, P.–PROCHNIAK, M. [2020]: Emerging varieties of postcommunist capitalism: where do we stand? *Europe-Asia Studies*, Vol. 72. No. 4. 565–592. o. <https://doi.org/10.1080/09668136.2019.1704222>.

SZELÉNYI IVÁN – MIHÁLYI PÉTER [2020]: Varieties of Postcommunist Capitalism. A Comparative Analysis of Russia, Eastern Europe and China. Brill, Leiden, <https://doi.org/10.1163/9789004413191>.

Csaba László

Csaba László akadémikus, Közép-európai Egyetem (Bécs) és Budapesti Corvinus Egyetem (www.csabal.com).